

**БАЛАБУШЕВИЧ Т.,
кандидат історичних
наук, доцент**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

Події 11 вересня 2001 р. актуалізували потребу прискіпливо проаналізувати передумови і підгрунття міжнародного політичного і релігійного тероризму, що необхідно для опрацювання засобів адекватної реакції кожної країни на реальні або можливі його факти, а за змогою і запобігання цій небезпечній для всього людства, але реальній загрозі, не марнуючи зайвих зусиль і коштів. Тому варто простежити, що з давніх контроверсійних конфліктів жевріє надалі, а що неповоротно зникло і може правити хіба що за підставу для спекулятивної пропаганди.

Визначення є вторинним від певного явища, як і будь-яка назва з кінцівкою на "-ізм": соціалізм від суспільства (соціум), комунізм від громади (комуна), подібним чином капіталізм, анархізм тощо. Відтак тероризм опозиційних угруповань походить від справжнього чи уявного первинного терору панівних сил, верств, держав. А далі здібне керівництво, сприятливі обставини і людський потенціал знедолених злидарів або недосвідченість молоді створює кадри фанатиків-виконавців. Хоча в сьогоднішньому

**ВИТОКИ
ТЕРОРИЗМУ
У ЦЕНТРАЛЬНО-
СХІДНІЙ ЄВРОПІ
(ІСТОРИЧНА
РЕТРОСПЕКТИВА)**

світі поняття тероризму найбільше пов'язано з мусульманським світом, а в Європі – з акціями басків або протистоянням у Північній Ірландії. У Центрально-Східній Європі також не бракує прикладів і трагедій, пов'язаних з проявом тероризму, згадаймо нинішню ситуацію у Косово та Македонії.

Не заглиблюючись до античності чи Середньовіччя з мотивацією Хрестових походів, ересей, протестантських і католицьких тираноборців, варто згадати, що Тридцятирічна війна¹, Англійська революція² і Хмельниччина³ були останніми конфліктами в Європі, що значною мірою відбувались під релігійними гаслами. Великі географічні відкриття і формування всесвітньої системи міжнародних відносин, а також Просвітництво започаткували інші критерії. У незалежненні Сполучених Штатів відбулося в межах поміркованого конституціоналізму⁴, але Велика Французька революція перейшла від ліберальних ідеалів на радикальні манівці. Конвент підніс терор на щабель державної політики, а Вандея брутально відповіла на репресії республіканців⁵. Білий терор Реставрації спричинився до реакції масонів, карбонаріїв, декабристів, клефтів і решти інсургентів Європи, Середземномор'я, Південної Америки⁶. Стихійні соціальні протести часто скочувались до тероризму, який іноді влада використовувала на свою користь, зокрема, спровоковані австрійською поліцією селяни Західної Галичини сприяли придушенню постання у Краківській республіці 1846 року і загибелі Едварда Дембовського⁷.

Більшовизм відверто зголосився до традиції якобинців-монтаньярів у нестримному терорі щодо тих, кого вважав за класових ворогів, соціально чужих елементів⁸, поширивши його практично на всіх представників експлуаторських верств і "народи-зрадники", яких поголовно депортували з рідної землі⁹, наслідком чого є, частково і кривава бійня у Чечні.

Націонал-соціалізм і решта тоталітарних режимів дещо розрізнялися типологічно, але всі застосовували превентивний масовий терор, аби винищенням безневинних заручників унеможливити будь-який вияв опозиційності. Саме така невибірковість засадничо відрізняє їх дії від цілком адресних замахів, щодо яких вдавалися національно-визвольні чи демократичні рухи. Фенії в Ірландії, народовольці й соціалісти-революціонери в Росії¹⁰ намірялись на конкретних ворогів, а свої вчинки вважали за прелюдію до всенародних повстань проти визискувачів і готували такі виступи. Звичайно, насправді обставини вносили корективи і подеколи майже нівелювали ці нюанси.

Збройна пропаганда грецьких мегалістів (апологетів "Великої ідеї"¹¹ відродження Візантії), великосербських¹² і болгарських¹³ шовіністів мала на меті залякати населення і усунути потенційних конкурентів у поділі османської спадщини. Натомість активісти Внутрішньої Македонсько-Одринської революційної організації¹⁴

вчиняли замаху на турецьких, а згодом югославських урядовців і готували повстання. Проте за формою їх активність не завжди надто відрізнялась, а супротивники намагались ототожнити будь-які визвольні рухи з тероризмом. Ідеологізація політики і дипломатії ХХ сторіччя загострила ситуацію. Марксизм у теорії заперечував індивідуальний терор, а насправді агентура Комінтерну і радянської держбезпеки часто-густо вдавалася до нього. Досить згадати плани замахів на балканських монархів і провокаційне цькування поміркованих соціал-демократів.

Політичні чистки, сфальсифіковані монстр-процеси, страти і депортації, голодомор як засіб колективізації, ціла комуністична розбудова ясно втілили утопію державного терору і знекровленням інтелектуального потенціалу унеможливили захисний опір. На Заході після Великої Депресії відбувся перехід до авторитарного устрою, а фашизм і націонал-соціалізм зневажливо й не прагнули приховати свою терористичну скерованість. Британські консерватори вбачали в Німеччині Адольфа Гітлера бастион проти більшовизму, а націоналісти різних країн відкидали расову маячню Адольфа Гітлера, проте захоплювалися динамізмом Беніто Мусоліні¹⁵. Ця короткозорість згодом далася взнаки, бо з неї користалися тоталітарні режими, коли озброювали і підбурювали збройні групи для терористичних актів проти державців, що уособлювали централізаційний курс і поліцейські репресії.

В Софії монархісти замордували прем'єр-міністра Олександра Стамболійського, ватажка болгарських селян, і простелили шлях диктатурі царя. В Белграді шовіністи застрелили в парламенті провідника селян-республіканців Степана Радича і мимоволі сприяли радикалізації хорватського руху, де чільне місце почали відігравати усташі Анте Павелича. За розробленою в Берліні операцією "Тевтонський меч", македонці й хорвати в Марселі вбили короля Олександра Караджорджевича і французького міністра закордонних справ Луї Барту, які саме мали намір зміцнити блок проти Німеччини¹⁶. Чехословаччина Томаша Масарика і Едуарда Бенеша залишалась єдиним острівцем демократії в регіоні, проте Судетонімецька партія провокувала міжетнічні сутички в прикордонні, що згодом вплигло трагедією для слов'ян, а кількома роками пізніше для німців¹⁷.

Після придушення Радянської Угорщини режим регента Міклоша Горті поряд з правовими нормами плекав мережу таємних спілок, що не цуралися терору, а салашисти зі "Схрещених стріл" затисли лещата страху¹⁸. Згодом недостріляні в Москві догматики комунізму повернулися додому і репресивними методами спровокували трагічну спробу революції з наступними репресіями. Албанію знекровили король Ахмед Зогу, а потім генеральний секретар Енвер Годжа. В Греції генеральська диктатура після перемоги в громадянській війні над Демократичною армією поступилася парламен-

тові зі вступом до Північноатлантичного Альянсу, але впродовж кількох років панував режим чорних полковників.

З Болгарії комуністи вигнали короля-дитину Сімеона Саксен-Кобурга, а владу очолив Георгій Димітров, який перед тим очолював Комінтерн і мовчки потурав винищенню своїх товаришів Сталіним. В Румунії залізногвардійці Гора Сіму дорікали союзникові нацистів Іону Антонеску за надмірний лібералізм, а після приходу Червоної Армії комуністи змусили емігрувати нагородженого радянським Орденом Перемоги короля Міхая. Логічним результатом став задушливий терор "генія Карпат" Ніколае Чаушеску, його нищівне повалення і підозріло покvapлива страта¹⁹. В самоврядній Югославії маршал Йосип Броз Тіто без вагань мордував сербських монархістів, співвітчизників-хорватів і однопартійців-комуністів²⁰.

В Чехословаччині президент Бенеш помстився за нацистську окупацію сумнозвісними декретами про вигнання німецького населення, а його наївні мрії про керований соціалізм були розтроснені, коли Компартия узурпувала владу²¹. В тричі покраяній впродовж півсторіччя Польщі збройне підпілля відповідало тероризмом на репресивну політику влади, нав'язаної з Москви²². Недаремно Варшава, Прага та інші столиці після повалення тоталітаризму вважають добу народної демократії не етапом національної державності, а іноземною окупацією з маріонетковими режимами колабораціонізму.

Завдяки змові з нацизмом про поділ сфер впливу Радянський Союз військовим втручанням повалив уряди Естонії, Латвії й Литви і анексував ці держави²³. Під час Світової війни національні легіони необачно постали на боці німців, що дало привід до масових депортацій, хоч опір "лісових братів" тривав кільканадцять років. Спостережливе порівняння спростовує спроби протиставити розвиток Балтії, Центральної Європи і Балкан аналогічним подіям в Україні, що відбула типологічно таку ж еволюцію хіба що з кількісною відмінністю. Панівний режим терору і методи тероризму у відповідь з залученням іноземних чинників були властиві всім країнам регіону без винятку.

Червоний терор під час Визвольних Змагань захопив зненацька наддніпрянських соціал-демократів і галицьких лібералів, але під час українізації чимало хто широко повірив у національний суверенітет з комуністичною диктатурою. Криваве витверезіння колективізацією, голодоморами, чистками, депортаціями, ув'язненнями і стратами надійшло запіздно, і будь-який потенціал захисту чи принаймні самозбереження швидко загинув. Термінологічні суперечки про геноцид, демоцид, екоцид і етноцид не затуляють правди, що Радянська влада коштувала Україні понад чотирнадцять мільйонів занапашених людських життів під облудні балачки про контрреволюційні ворожі задуми²⁴.

Не дивно, що виникла в розпалі цієї колотнечі й під час повороту Європи до авторитаризму Організація українських націоналістів

теж вдавалася до терористичних акцій проти польських, німецьких, російських урядовців і військовиків та їх поплічників²⁵. Окупаційні режими свідомо провокували міжетнічну ворожнечу, а пропаганда звинувачувала повстанців зі злочинів щодо цивільної людності. Паціфікації в Другій Речі Посполитій, Новий Порядок в Рейхс-комісаріаті "Україна", відновлення Радянської влади спонукували чинити опір там, де ще існував якийсь людський потенціал. Щойно за десять років після війни Москві поталанило остаточно придушити і певною мірою скомпроментувати ці Рухи Опору.

Відтоді минуло понад півсторіччя, але досі точаться суперечки, чи вважати терористами партизанів і повстанців, що з яких чимало хто врятувався в еміграції й досі живе в Західній Європі та Сполучених Штатах. Це не академічне питання, бо офіційне ставлення урядів перебуває в безпосередній взаємозалежності від обтяжливого спадку попередньої доби. Це болісні проблеми реабілітацій і компенсацій, перегляду виховних програм і звичного світогляду, міжнародного престижу і міждержавних взаємин. Це правові аспекти індивідуальної й колективної відповідальності за реально скоєні чи хибно або зловмисно інкриміновані злочини проти людяності. Це статус націй, що зголошуються до легенд або відкидають їх.

Зараз набуває ваги карта тероризму, і з неї користаються різні сили задля власних суперечливих цілей. Недарма на недавній конференції представників європейських спецслужб у Санкт-Петербурзі учасники так і не домовились про загальновизнане визначення тероризму. Москва закидає країнам Балтії потурання воякам створених німцями легіонів, але це стосується і українців, зокрема галичан, де Івано-Франківська державна адміністрація поширила на колишніх вояків УПА пільги ветеранів Другої світової війни. Натомість прибалти судять і принаймні символічно ув'язнюють колишніх радянських офіцерів за звинуваченням з геноциду, але це можна було б застосувати і в інших країнах. Чехи своїми люстраціями викривають співробітництво співвітчизників з московською держбезпекою, а поляки законодавчо обмежують залучення діячів старого режиму до відповідальності. На Балканах вирують пристрасті навколо Слободана Мілошевича та інших організаторів кривавих подій на Балканах, частина яких добровільно погодилась постати перед міжнародним трибуналом, який з великими труднощами намагається визначити правих та винних у кривавих подіях під час розпаду Югославії, недавньому терорі проти албанців у Косово, жертвах албано-сербських та албано-македонських суперечностей..

Спроби замкнути знову скриньку Пандори виявляються марними, і єдино виправданим варто вважати уважний і неупереджений розгляд питань руйнівного тероризму будь-де, в тому числі й не в останню чергу в Східно-Центральній Європі. Адже саме в цьому регіоні реальний те-

рористичний акт у Сараєві й віртуальний, спровокований у Глівицях пролунали сигналом до обох Світових війн. Необхідно простежити роль історично сформованих стереотипів, взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників. Генерали готуються до минулих війн, а потрібно вивчати конфлікти, аби їм запобігати. Варто досліджувати витоки і різновиди тероризму, аби превентивно і вчасно відвертати небезпеку його гальванізації та виникнення нових кривавих конфліктів.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Білер Г., Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року. – К., 1998.
- ² Вейт Я.Я. Религия и церковь в Англии. – М., 1976.
- ³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К, 1993.
- ⁴ The Age of the Democratic Revolution. A political history of Europe and America, 1760-1800. The struggle. By R.R. Palmer. – Princeton, New Jersey, 1964.
- ⁵ Кардейль Т. Французская революция. История. – М., 1991., Geller E. Plough, Sword and Book. The structure of Human History. Chicago, 1988.
- ⁶ The intellectual history of Europe. Vol. 2. The Counter-reformation to 1945. By F. Heer. – New York, 1968.
- ⁷ Eisler J., Szwarc A., Wieczorkiewicz P. Polska. Dzieje polityczne ostatnich dwustu lat. – Warszawa, 1997.
- ⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993., Daniels R. V. The Stalin Revolution. – Boston - New York, 1997.
- ⁹ Eberhard P. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994.
- ¹⁰ Волк С.С. Народная воля. (1879-1882). – М. – Л., 1965; Из истории гражданской войны в СРСР. Сборник документов и материалов в трех томах. – Т 1. – М., 1961.
- ¹¹ Кірсенко М.В. Греція на зорі сучасності. – К., 1995.
- ¹² Балканы в конце XIX-нач. XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – М., 1991.
- ¹³ Краткая история Болгарии. – М., 1987
- ¹⁴ Шофман А.С. Очерки по истории Македонии и македонского народа. – Т.1. – Казань, 1960.
- ¹⁵ Roberts J.M. A history of Europe. – New York, 1996.
- ¹⁶ Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001
- ¹⁷ Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. – К., 1997.
- ¹⁸ Краткая история Венгрии. – М., 1991.
- ¹⁹ Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001
- ²⁰ Баран З., Кріль М. Історія Югославії 1918-1990. – Львів, 1997.
- ²¹ Краткая история Чехословакии. – М., 1988.
- ²² Polska na przedstrzeni wiekow. – Warszawa, 1995
- ²³ Kirbi D. The Baltic world 1772-1993. Europe's Northern Periphery in the Age of Change. – London, 1995
- ²⁴ Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, виселення. – К., 1994.
- ²⁵ Мірчук П. Нарис Історії ОУН. – Т 1,2. – Мюнхен, 1968.

Надійшла до редакції 22.03.2002